

Ahmet b. Mübârek'in el-İbrîz Adlı Eseri Bağlamında Abdülaziz ed-Debbâğ'ın Hayatı ve Mağrib Tasavvuf Düşüncesine Etkisi*

Muhammed Yusuf Akbak**

Öz

Abdülaziz ed-Debbâğ on sekizinci yüzyıl ve sonrasında şekillenen Mağrib tasavvuf düşüncesinin anlaşılması bakımından önemli bir isimdir. Şâzeliyye tarikatının Hızırîyye kolunun kurucusu olan Debbâğ, özellikle ictihad ve Tarikat-ı Muhammediyye konularındaki düşünceleriyle Neo-sufizm'in kurucusu olarak nitelenmiştir. Kendisi herhangi bir eser telif etmemiş, düşünceleri müridi Ahmed b. Mübârek tarafından kaleme alınan *el-İbrîz* isimli eserle günümüze ulaşmıştır. Bu makalede, Abdülaziz ed-Debbâğ'ın hayatı, *el-İbrîz* bağlamında tasavvufi düşünce yapısı ve etki sahası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdülaziz ed-Debbâğ, Mağrib, Hızırîyye, Tarikat-ı Muhammediyye, Neo-Sufizm

* Bu makale Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda 15.12.2016 tarihinde kabul edilen "*Abdülaziz ed-Debbâğ'ın Hayatı ve el-İbrîz Adlı Eser Bağlamında Tasavvufî Görüşleri*" adlı yüksek lisans tezinden genişletilmek suretiyle hazırlanmıştır.

** Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arş. Gör. (muhammedyusuf.akbak@gop.edu.tr)

Abd al-Aziz Dabbâgh's Life and His Influence on The Maghrib Sufizm in the Context of Ahmad b. al-Mubârak's Work al-Ibrîz

Abstract

Abd al-Aziz Dabbâgh is a prominent name for understanding the thought of Maghrib sufism, which took shape in the eighteenth century and beyond. Debbâgh, who is the founder of Khidriyya subdivision of Shadhiliyya sufi order, was described as the founder of Neo-Sufism especially with his thoughts on ijtihâd and tariqa Muhammadiyya. He did not leave a written work, and his thoughts have reached the present day with the work named *al-Ibrîz*, written by his disciple Ahmad b. al-Mubârak. In this article; The life of Abd al-Aziz Dabbâgh, the mystical mindset in the context of *al-Ibrîz* and the field of influence were examined.

Key words: Abd al-Aziz Dabbâgh, Maghrib, Khidriyya, Tariqa Muhammadiyya, Neo-Sufism

عبد العزيز الدباغ: سيرته وأثره في الفكر الصوفي المغربي من خلال الكتاب

الإبريز لأحمد بن المبارك

المخلص

إن عبد العزيز الدباغ - مؤسس فرع الخضرية من الطريقة الشاذلية- من الشخصيات المهمة لفهم فكر الصوفي المغربي في القرن الثامن عشر وما بعده، حيث يُعدّ مؤسس الصوفية الجديدة نتيجة أفكاره حول الاجتهاد والطريقة المحمدية. لم يولف الدباغ أي كتاب، بيد أن أفكاره وصلت إلى يومنا هذا بالكتاب الموسوم *الإبريز* الذي كتبه تلميذه أحمد بن المبارك، وسيتناول هذا البحث سيرة عبد العزيز الدباغ، وهيكلة فكره في التصوف، ومجال تأثيره من خلال الإبريز.

الكلمات المفتاحية: عبد العزيز الدباغ، المغرب، الخضرية، الطريقة المحمدية، الصوفية الجديدة

Giriş

İslâmî kaynaklarda, Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar olan Kuzey Afrika coğrafyası ve Güney Sahra, Mağrib olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde bu coğrafya Libya, Tunus, Cezâyir, Fas ve Moritanya bölgesini içermektedir. Mağrib-i Ednâ denilen Libya'da, Hz. Ömer zamanında Amr b. Âs'la başlayan İslâm fetih hareketi ilerleyen zamanlarda iç bölgelere doğru yayılmış ve günümüze kadar %98'i Müslüman olan bir coğrafya oluşturmuştur.¹ Genellikle sünnî yapıda olan bu coğrafyada etkin olan mezhep ise Mâlikîliktir.

Murâbıt ve Muvahhid devletlerinin kuruluşundan sonra bölgede tasavvuf düşüncesinin de yaygınlık kazandığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde cami ve medreselere ilaveten zâviyeler de birer eğitim kurumu olarak kabul görmüştür. Yetiştirdiği insanlarla Avrupa devletlerinin misyonerlik faaliyetlerine karşı bir set oluşturmaya gayret eden zâviyeler, putperest kabileler arasında islâmı yaymada öncelikli paya sahip olmuşlardır. Güney Sahra, Senegal, Mali, Nijer, Gana, Kenya gibi bölgelerin İslamlaşmasında büyük oranda sûfiler, özellikle de Kâdirî, Şâzelî, Ticânî ve Senûsî tarikatları rol almıştır.

Mağrib'de kurulan tekke ve zâviyeler çok yönlü işlev görmüş, sosyal hayatın merkezinde konumlanmışlardır. Mağrib sûfileri karizmatik şahsiyetler olarak ön plana çıkmış, siyasiler ve halk arasında köprü görevi görmüşlerdir. Sadece buldukları coğrafyada değil İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de etkili olan sûfiler, yetiştirdikleri isimler ve oluşturdukları düşünce yapılarıyla etkilerini her yerde hissettirmişlerdir.

Mağrib'in önde gelen karizmatik liderlerinden birisi de, birçok tarikatın düşünce yapısının temel taşlarını inşa eden Abdülazîz ed-Debbâğ'dır. Batılı araştırmacılar tarafından hakkında yapılmış farklı tarzda çalışmalar olsa da Türkçe olarak literatürümüzde onunla ilgili fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu makalede Abdülazîz ed-Debbâğ'ın hayatı, tasavvufî düşünce yapısı ve Mağrib tasavvuf dünyasına olan etkisi açıklanmaya çalışılmıştır.

1.Hayati

Abdülazîz b. Mes'ûd b. Ahmed ed-Debbâğ el-Hasenî el-Bekrî 1090/1679 yılında Fas'ta doğmuştur.² Tasavvufî düşünce yapısının ele alındığı *el-İbrîz*

¹ İbrahim Harekât, "Mağrib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, Ankara, 2003, s. 314,315.

² DİA, "Abdülaziz Ed-Debbâğ," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, Ankara: 1988, s. 188; M. Nazif Şahinoğlu, "Abdülaziz Ed-Debbâğ ve Bazı Tasavvufî Görüşlerine Bir Bakış,"

eserinde âriflerin bayraktarı, Hak yolcularının kutbu³ olarak vasıflandırılmasına rağmen hayatı hakkında kapsamlı bir bilgi verilmemiştir.

Abdülazîz Debbâğ'ın babası Mes'ud ed-Debbâğ, fıkıh ilminde yüksek derecelere ulaşmış⁴, zamanın velilerinden, güç ve himmet sahibi Seyyid el-Arabî el-Feştalî (ö. 1090/1679)'nin talebesidir.⁵ Mes'ud ed-Debbâğ'ı çok seven Seyyid el-Arabî onu yeğeni Fâriha ile evlendirmiş, onlara bir yük olmaması için yeğeninini çeyizini de tamamen kendisi üstlenmiştir. Maddi durumları iyi olmayan aileye düğünden sonra da yardımını kesmemiş ve Mes'ud ed-Debbâğ'a el-Udul semtindeki dükkânına gelmesini söyleyerek ona her gün on iki mevzûn⁶ vermiştir.⁷

İbrîz'de Seyyid el-Arabî'nin, Abdülazîz Debbâğ doğmadan önce rüyasında Peygamber (s.a.v.)'i gördüğü ve Peygamber (s.a.v.)'in yeğeninden doğacak olan çocuk hakkında Seyyid el-Arabî'ye bilgiler verdiği nakledilir.⁸ Bu rüya neticesinde Seyyid al-Arabî yeğeni Fâriha'ya doğacak olan çocuğun haberini, isminin ne olacağını, cinsiyetini ve velayet babında onun kadrinin ne derece yüksek olacağını haber vermiştir.⁹

Mes'ud ed-Debbâğ'ın vefat tarihiyle ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak Abdülazîz Debbâğ, Mansur b. Ahmed ile tanışmasını anlatırken, Mansur'un kendisine anne ve babasının olup olmadığını sorduğunu, kendisinin de her ikisinin vefat ettiğini söylediğini aktarmıştır. Mansur b. Ahmed ile görüşmesinin 1128¹⁰ yılında meydana gelen büyük güneş tutulmasından bir ay önce gerçekleştiği bilindiğinden anne ve babasının bu tarihten önce vefat ettiği söylenebilir. Annesi Fâriha'nın vefatıyla ilgili olarak Debbâğ hicrî 1111 senesini gösterir ve annesinin vefatından sonra babasının başka bir hanımla evlendiğini söyler.¹¹

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, no. 17, Erzurum: 1989, s. 101.

³ Ahmed b. Mübarek, *el-İbrîz min kelâmi seyyidî Abdülaziz ed-Debbâğ*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut: 2012, s. 7.

⁴ Kadî Ebü'l-Mehasin Yusuf b. İsmail b. Yusuf Şafîi Nebhânî, *Câmiu keramati'l-evliya*, Markaz-e ahl-e Sunnat Barkat-e Raza, Hindistan: 2001, c. 2, s. 299.

⁵ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 11.

⁶ Mevzûn, o günkü para birimine verilen isimdir.

⁷ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 11.

⁸ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 12.

⁹ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 12.

¹⁰ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 23.

¹¹ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 404,405.

Abdülazîz Debbâğ'ın çocukluk ve gençlik yılları hakkında da fazla bilgi yoktur. Sadece bu yıllarda dokumacılık yaptığı¹², serpuş dokuyup motifler işlediği bilinmektedir. İbrîz'de daha bu yıllarda kendisinden izhar olan çeşitli kerametlere yer verilmektedir.¹³

Abdülazîz ed-Debbâğ'ın iki oğlu, bir kızı ve doğmadan vefat eden bir bebeğinin olduğu bilinmektedir.¹⁴ Büyük oğlunun ismi Ömer¹⁵ diğer oğlunun ismi Seyyid İdrîs'tir. Seyyid İdrîs'in ağır bir hastalığa yakalanması sonucu annesi çok üzülmüş, fakat ed-Debbâğ keşfte bulunarak bu hastalıktan dolayı oğlunun vefat etmeyeceğini ve iyileşeceğini söylemiş, nitekim öyle de olmuştur. Kızının ismi ise Fatıma'dır.¹⁶ Oğlu Seyyid İdrîs için anlattığımız olayın aynısı kızı için de nakledilmektedir. Aynı durum ikisinin de başına gelmiş midir yoksa rivayet farklılığı mıdır net olarak bilinmemektedir.

1132/1720 yılında 41 yaşında vefat eden Abdülazîz ed-Debbâğ'ın nasıl vefat ettiğine dair kaynaklardan elimize ulaşan bir bilgi mevcut değildir.¹⁷ Kabri bugün Merakeş'te bulunmaktadır.¹⁸

2.El-İbrîz

Arapça kökenli olan İbrîz kelimesi “saf, halis” anlamında kullanılmaktadır. Sözlüklere bakıldığında genelde altının sıfatı olarak دَهَبٌ إِبْرِيْزٌ (som altın) şeklinde kullanıldığı görülmektedir.¹⁹ Kelimenin kökeni بَرَزَ fiilinden

¹² Mübarek, *el-İbrîz*, s. 23.

¹³ Abdülazîz ed-Debbâğ, Muhammed b. Ömer ed-Dilay adında bir zatın yanında dokumacılık yapıp serpuş motiflemiştir. Bu zat hacca gidince Abdülkadir adında bir başka kimsenin yanında hizmet etmeye başlamıştır. Bir gün serpuşlardan birini eline alarak üzerine: “Bir ve eşsiz, ortağı bulunmayan Allah'a hamdolsun. Efendimiz Muhammed b. Ömer bugün Allah'a yöneldi. Bunu söyledi ve yazdı: Abdülazîz b. Mes'ud ed-Debbâğ. Hicri 1118 yılında. Cenâb-ı Hak ona lütfuyla muamelede bulunsun. Âmin!” yazmıştır. Ustası ne yazdığını merak edip serpuşa bakmış ve Muhammed b. Ömer'in vefat ettiğini anlamıştır. Gerçekten de hacılar döndüğünde onlara Muhammed b. Ömer'in durumu sorulmuş ve Abdülazîz ed-Debbâğ'ın serpuşa işlediği tarihte Hicaz'da vefat ettiği anlaşılmıştır. (Mübarek, *el-İbrîz*, s. 54).

¹⁴ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 53.

¹⁵ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 405.

¹⁶ Mübarek, *el-İbrîz*, s. 32.

¹⁷ DÎA, “Abdülazîz ed-Debbâğ,” s. 188.

¹⁸ İsmail Hakkı Göksoy, *İslam Tarihi Gezi Notları (Endülüis, Kıbrıs, Balkanlar, Fas, İran, Hindistan, Özbekistan ve Kudüs)* (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 165.

¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri ibn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, Dar'ul-İlm'il-Melayin, tahk. Remzi Münir Baalbeki, Beyrut: 1987, c.2, s. 1193; Muhammed Murteza ez-Zebidi, *Tacu'l-arus min cevahiri'l-kamus*, Daru'l-Hidâye, c. 15, s. 23; Ruhi Baalbeki, *el-Mevrid*, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut: 1995, s. 23.

gelmektedir, baştaki hemze ve ortadaki yâ zaidir.²⁰ Ahmed b. Mübârek hem ele alınan konuların hem de konuların işleniş şeklinin değerini göstermek açısından kitaba bu ismi vermeyi uygun görmüştür.²¹

Elimizde Abdülazîz ed-Debbâğ'ın kaleminden çıkan herhangi bir eser bulunmamaktadır. Onun hakkında bilgilerimizin çoğunu müridi Ahmed b. Mübârek'in kaleme almış olduğu *el-İbrîz* adlı eser oluşturur. Ahmed b. Mübârek zaman içerisinde şeyhine sorduğu soruların cevaplarını, ondan duyduğu hikmetleri ve onun hayatına dair bazı kesitleri not etmiş ve bunları kitap halinde okuyucuların istifadesine sunmuştur. Kitapta Ahmed b. Mübarek, şeyhinin görüşlerinin yanı sıra bazı konularda kendi görüşlerini de ilave etmiş, bu düşüncelerini âyet, hadis ve islâm âlimlerinin görüşleriyle desteklemiştir.

Üç bölümden oluşan el-İbrîz'in²² ilk bölümünde Abdülazîz Debbâğ'ın doğumundan önce yaşanan hallerden, onunla alakalı olarak gerçekleşen bazı kerametlerden ve Debbâğ'ın faziletlerinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde Debbâğ'ın velâyet makamına ulaşması, şeyh arayışı, karşılaştığı ve tanıştığı mübarek şahsiyetler, Hızır'la karşılaşması ve ondan vird alması, kendisine fethin ulaşması konuları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Debbâğ'ın kerametlerinden ve tasavvufi konulara dair görüşlerinden bahsedilmektedir. Özellikle bu bölümde konular açıklanırken Debbâğ'ın ümmî olduğuna sık sık vurgu yapılmaktadır. Üçüncü bölüm kendi içerisinde on iki bölüme ayrılır. Bu bölümlerin ilkinde Debbâğ'ın kendisine sorulan bazı hadisler hakkında yaptığı yorumlar,²³ nübüvvet, ruh, ilim, risâlet gibi konularda yaptığı açıklamalar aktarılmaktadır. İkinci bölümde Debbâğ'ın bazı ayetlere getirmiş olduğu yorumlar ve Hurûf-u Mukatta'lar konu edilmektedir. Özellikle Süryanice kelime kökenlerine dayanarak bu âyetlere yaptığı yorumlar dikkat çekici niteliktedir. Süryanicenin önemi, nerelerde kullanıldığı, bu dili

²⁰ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut: 1414, c. 5, s. 311.

²¹ Celâl Yıldırım, *el-İbrîz, Şeriat-Tarikat-Marifet-Hakikat*, Demir Kitabevi, İstanbul: 2014, c. 1, s. 11

²² Bulabildiğimiz yazma nüsha eksik olduğu ve tam bir yazma nüshaya ulaşamadığımız için bölümlerde farklılıklar gözlenebilir. Bu ayrımı çalışmamızda esas aldığımız Beyrut baskısına göre yapılmıştır.

²³ İbrîz'de geçen bu hadislerle ilgili Ali Karakaş tarafından bir makale kaleme alınmıştır. Bkz: Ali Karakaş, "*Abdülaziz Debbâğ ve El-İbriz Adlı Eserinde Hadis Örnekleri*", Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Ankara: 2018, c:13, sayı:2, s. 477-489.

kimlerin bildiği ayrı ayrı incelenen konulardır. Üçüncü bölümde kulların zatlarındaki karanlık, makam için ilim tahsil eden kimsenin durumu, türbelere gösterilen hürmet, kulu Allah'tan uzaklaştıran sebepler, günah çeşitleri ve cezaları işlenmektedir. Dördüncü bölümde Salihlerin divanı, beşinci bölümde Debbâğ'ın çelişkili konulara getirdiği açıklamalar ele alınmaktadır. Altıncı bölüm terbiye şeyhinin özelliklerinin anlatıldığı kısımdır, ayrıca bu bölümde zikrin yararları, esmâ-i hüsnâ ve hakkında söylenen güzel sözler nakledilmektedir. Yedinci bölümde şeyhlerin bazılarının sözlerinin zor anlaşılması, bunlara getirilen açıklamalar, Tayy-i zaman, Tayy-i mekân ve bunlar hakkında çeşitli görüşler nakledilirken, sekizinci bölümde Hz. Âdem'in yaratılışı, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'den önce dünyaya gelmesi ve yaratılışındaki güzellik konuları incelenmektedir. Dokuzuncu bölüm feth'in tanımını, çeşitlerini, zulmani ve nurânî feth arasındaki farkı, filozofların durumunu içerir. Onuncu bölüm berzah âlemi ve sıfatlarının, ruh'un oradaki konumunun ayrıntılı bir şekilde ele alındığı bölümdür. On birinci bölüm cenneti, on ikinci ve son bölüm ise cehennemi, sıfatlarını, cehennemde insanların ve cinlerin durumunu anlatır.

El-İbrîz hakkında elimizde hazırlanmış çok fazla çalışma yoktur. Müsteşriklerin bu konu üzerine daha fazla eğildiği göze çarpmaktadır. Bernd Radtke "*Sufism in The 18th Century: An Attempt At a Provisional Appraisal*" isimli makalesinde el-İbrîz'in içeriğinden ve etkisinden övgüyle bahsetmektedir.²⁴ "*Kritik am Neo-Sufismus*" isimli makalesinde ise Radtke, el-İbrîz'in Arapların son zaman sûfizmi üzerinde büyük bir etki yaptığını ve üzerinde daha fazla çalışılması gereken bir eser olduğunu söyler.²⁵ İctihad ve Neo-Sufizm konularını ele aldığı makalesinde ise el-İbrîz'i Neo-Sufizm'in kutsal kitabı²⁶ olarak nitelemektedir.

El-İbrîz'in ulaşabildiğimiz ilk baskısı 1316 tarihinde, Mısır'da, El-Matbaatu'l Mîmniye'de taş baskı olarak basılmıştır. Kitabın hamışında Şa'rânî (ö. 973/1565)'ye ait "*Dürerü'l-gavvâs alâ fetâvâ Seyyidi Ali el-Havvâs*" ve "*el-Cevâhir ve'd-dürer*" isimli eserler bulunmaktadır. Günümüze kadar eser Arapça

²⁴ Bernd Radtke, *Sufism In The 18th Century: An Attempt At a Provisional Appraisal*, Die Welt Des Islams, sayı: 36, Leiden E.J.Brill: 1996, s. 326-364.

²⁵ Bernd Radtke, *İctihad ve Neo-Sufizm*, Huriye Martı (çev.), Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Samsun: 2009, c. 9, sayı: 3, s. 269.

²⁶ Bernd Radtke, *Neo-Sufizm Eleştirisi*, Yusuf Öztel (çev.), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa: 2009, c. 18, sayı: 2, s. 365.

olarak çeşitli yayın evleri tarafından basılmıştır. Son baskıları 2010'da Beyrut²⁷ ve Kahire²⁸ 'de yayınlanmıştır.

Bir yazma nüsha İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu, Osman Ergin Türkçe Yazmaları bölümünde, 42 arşiv numarasıyla rik'a hatlı şekilde bulunmaktadır. Bir diğer nüsha Osmanlıca olarak Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda, 06 Mil Yz A 5580 arşiv numarasında ve talik hatla yazılmış şekilde yer alır. Fakat bu yazma, eserin tamamını ihtiva etmez, sadece nübüvvetin vasıfları ve huruf-u mukattaa kısımları tercüme edilmiştir.

Eserin Fransızca tercümesini Zakia Zouanat 2001 yılında *Paroles d'or: Kitâb al-İbrîz*²⁹ ismiyle yayınlamıştır.

İngilizce çevirisini ise John O'Kane ve Bernd Radtke, *Pure gold from the words of sayyidi 'abd al-Azîz al-Dabbâgh*³⁰ Boston'da yayın hayatına kazandırmıştır.

Eserin Abdullah Arıĝ, H. Mehmet Yeniler³¹ ve Celal Yıldırım³² tarafından neşredilen Türkçe baskıları mevcuttur. Abdullah Arıĝ tercümesi tek cilt olarak hazırlanmış, eserin tamamı değil bazı bölümleri çevrilmiştir. Kitabın ön sözünde Mehmet Zahit Kotku'nun ismi vardır ancak 13.02.1997 tarihli Antalya konuşmasında Prof. Dr. Mahmud Esad Coşan o önsözü yazan kişinin Mehmed Zahid Kotku değil Gökhan Evliyâoĝlu olduğunu dile getirir.³³ Celal Yıldırım'ın yapmış olduğu tercüme iki ciltten oluşan tam metin tercümesidir.

3.Tarîkatı

Ebü'l-Hasan eş-Şâzeli'ye (ö. 656/1258) nisbet edilen Şâzeliyye tarikatına mensup olan Abdülazîz ed-Debbâĝ, bu tarikatın Hızriyye kolunun kurucusu

²⁷ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mübârek b. Muhammed ss-Sicilmasi, *El-İbrîz*. thk. Asım İbrahim el-Keyyalı, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 2010.

²⁸ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mübârek b. Muhammed es-Sicilmasi,, *El-İbrîz*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi, Darü'l-Afaki'l-Arabiyye, Kahire: 2010.

²⁹ Abd al-Aziz ad-Dabbâĝh., *Paroles d'or: Kitâb al Ibrîz*, Zakia Zouanat (çev.), le Relié, Paris: 2001.

³⁰ John O'Kane ve Bernd Radtke, *Pure Gold From The Words Of Sayyidi 'abd al-Azîz al-Dabbâĝh*, Leiden, Boston: 2007.

³¹ Abdülazîz b. Mes'ûd b. Ahmed Debbâĝ Hasenî Bekrî, *Kitabü'l-İbriz*, Ahmed ibn Mübârek (tahk.), Abdullah Arıĝ, H. Mehmet Yeniler (çev.), Bahar Yayınevi, İstanbul: 1969.

³² Abdülazîz b. Mes'ûd b. Ahmed Debbâĝ Hasenî Bekrî, *el-İbriz: Şeriat-Tarikat Marifet-Hakikat*, Celal Yıldırım (çev.), Demir Kitabevi, II Cilt, İstanbul: 1979.

³³ Emperyalizm Tarih Boyunca Tasavvuftan Korkmuştur, www.mecmerkezi.org/WebTV/48/Sayfalar/128/Iletisim/Uye-Kayit.aspx, (erişim: 21.03.2020)

olarak bilinmektedir. Şâziliyye öncelikli olarak Kahire, Tunus, İskenderiye gibi şehir merkezlerinde yaygınlaşmış, daha sonra kırsal kesimlere doğru açılım göstermiştir. Şeyhlere bağlı olarak geniş halk toplulukları ve ulemâ üzerinde etkili olan tarikat zamanla Hint alt kıtasında, Malezya, Endonezya, Afrika, Avrupa ve Balkanlarda yaygın bir şekilde müntesib edinmiştir. Bu bölgelerin yanında Arabistan'ın kuzeyi, Suriye ve Yemen'de yaygın bir şöhrete sahip olmuştur. Yemen'in kuzey bölgesindeki yaygın inanışa göre Şâzelî bu bölgede koruyucu bir velîdir. Bölgenin güneyindeki şöhretine göre ise bu bölgede kahve üretimini teşvik eden kişidir. Bu sebeple Şâzelî kahvecilerin pîri olarak bilinir.³⁴ Şâzeliyye Osmanlıya son dönemlerinde Şeyh Muhammed Zafir el-Medenî (ö. 1321/1903) vasıtasıyla gelmiştir. II. Abdülhamid Han (ö. 1918) Şeyh Zafir'e intisap etmiş³⁵, onun için Beşiktaş'ta Ertuğrul Tekkesi olarak da bilinen tekkeyi yaptırmış, tekkenin zengin bir vakıf gelirine sahip olmasını temin etmiş, kendisi de sık sık buradaki âyinlere katılmıştır.³⁶

Günümüzde Şâzelîlik, fazlaca müntesibi bulunan ve batılı araştırmacıların ilgi gösterdiği tarikatlardandır. Şâzelî şeyhlerinin gayretleriyle Müslüman olan batılıların sayısı da azımsanamayacak kadar fazladır.³⁷ Avrupa'daki ilk entelektüel Şâzelîlerden birisi İsveç asıllı ressam Gustaf Agelii (ö. 1917)'dir. Tarikata intisap ettikten sonra Abdülhâdi ismini alan Aglii, İbnü'l Arabî (ö. 638/1240)'nin düşüncelerini ve eserlerini neşretmek için *Mecelletü'n-Nâdi* isimli bir dergi çıkarmış ve bu derginin işleriyle bizzat kendisi ilgilenmiştir.³⁸ Bir başka önemli isim Rene Guénon (Abdülvahid Yahya (ö. 1951))'dur. Guénon yaptığı çalışmalarla batıda bir ekol haline gelmiş, düşüncelerini benimseyen grup Guénonioen'lar olarak meşhur olmuştur.³⁹ Bu isimlerin yanı sıra, Ian Dallas (Abdülkadir Sûfî (ö. 1930)), Martin Lings (Siracüddin Ebubekir (ö. 2005)), Mustafa (Michel) Valsan (ö. 1974), Frithjof Schuon (İsa Nureddin (ö. 1998), Titus (İbrahim) Bruckhard (ö. 1992), Leo Schaya (ö. 1985) gibi şahsiyetler de batıdaki entelektüel Şâzelîler arasında gösterilebilir.

³⁴ Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, İstanbul:2010, s. 386.

³⁵ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul: 2004, s. 253; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah yay., İstanbul: 2013, s. 237.

³⁶ Özel, "Şâzeliyye", s. 387.

³⁷ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 163

³⁸ Mustafa Salim Güven, *Ebu'l-Hasan Şazili ve Şaziliyye*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 1999, s. 397.

³⁹ İsmail Kara, "René Guénon'un Eserleri ve Fikirleri Üzerine Mustafa Tahralı ile Bir Konuşma", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (Prof. Dr. Mustafa Tahralı'ya Armağan)*, İstanbul: 2010, c. 11, sayı: 25, s. 94.

Yüzün üzerindeki alt koluyla İslâm dünyasında yaygın tarikatlar arasında yer alan Şâzeliyye'nin en meşhur kollarından birisi Abdülazîz ed-Debbâğ'a nispet edilen Hıziriyye'dir. İbrîz'de anlatıldığına göre, Debbâğ her Cuma Seyyid Ali b. Harzem'in türbesinde, türbedarla birlikte kaside-i Bürde okumaktadır. Bir gün türbenin bahçesinde bir adam görmüş, onun keşf ehli olduğunu anlamış ve ondan vird istemiştir. Başta vird vermeye yanaşmayan şahıs, onu duymazlıktan gelmiş, fakat daha sonra virdi terk etmeyeceğine dair söz verirse Debbâğ'a vird verebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Debbâğ kendisine söz vermiş ve o zâtın günde 7000 defa okunacak şu virdi almıştır: “اللهم يارب بجاه سيدنا محمد بن عبد الله في الدنيا قبل الآخرة” Aradan hayli zaman geçtikten sonra türbedar Seyyid Ömer vefat etmek üzereyken Debbâğ'a kendisine vird veren kişinin Hızır olduğunu söylemiş ve bu olaydan sonra Debbâğ'ın yolu Hıziriyye olarak anılmıştır.⁴⁰

4. Tasavvufî Düşünce Yapısı

Abdülazîz ed-Debbâğ'ın düşünce yapısına göre herkesin tarikat yoluna girmesi ve bu yolda ilerlemesi mümkün değildir. Bu, kişinin kabiliyet ve meyline göre seçmesi gereken bir yoldur.⁴¹ Mürid olmaya kabiliyeti olduğunu anlayan kişi ise öncelikle kendisine bir mürid bulmalıdır. Mürid için doğru şeyhi bulmak zor değildir zira Debbâğ'a göre mürid ve müridin ruhları el est bezminde tanışmış ve aşinalık kazanmıştır.⁴² Mürid eğer asıl şeyhine değil de başka bir müride gitse dahi ilerleyen vakitte asıl müridi karşısına çıktığı zaman onu tanır ve ona döner.⁴³ Ulaşılan müridin görevi müride doğru yolu göstermek, onun gönlündeki korku ve endişeleri gidermektir. Müridin insan-ı kâmil olabilmek için çıktığı yolda mürid ona yardımcı olur. Müride fetihler vâki olduktan sonra doğru yoldan sapmaması için ona yol gösterir.⁴⁴

Mürid müridini bulduğu zaman mânevî gelişimi için her dediğini yapmalı, sözünden çıkmamalıdır. Bu ise ancak sevgi ve muhabbetin ziyadeleşmesiyle mümkündür. Debbâğ'a göre müridin sevgisi kuvvetlendikçe şeyhini kendine doğru çeker, öyle ki şeyh müridiyle beraber müridin zâtında sâkin olur. Bu durumda mürid fenâ fi'ş-şeyh durumuna gelmiş demektir. Böylece müridin zâtı şeyhinin meskeni olur. Herkes nasıl kendi meskenini süslerse şeyh

⁴⁰ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 19.

⁴¹ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 315.

⁴² Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 240.

⁴³ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 358.

⁴⁴ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 21,22.

de müridin zâtında sâkin olunca, tesiri onda belirginleşir ve onu süsler.⁴⁵ Müridin zatında sâkin olan şeyh onu kendi usullerince terbiye eder. Terbiyeden maksat, zâtı durulamak, onu bönlükten ve gevşeklikten temizlemek, sırrı taşıyacak duruma getirip kemal mertebesine eriştirmektir.⁴⁶ Mürşid bu terbiyeyi sohbetlerle, vird ve zikirlerle yapar.

Debbâğ'a göre zikir, zâtı temizleyen unsurdur, zikrin zât üzerinde ibadetten daha çok ağırlığı vardır. Burada kastedilen zât habis olan zâttır. Habis olan zât karanlıkla sulanmıştır. Zikir o habis zâta nûr şerbetini içirmek ister ancak içindeki karanlıktan dolayı zât o nûru kabul etmez. Karanlık, zâtı asıl tabiatından geri döndürmek, onu yoldan çıkarmak için uğraşır.⁴⁷ Zikirinde daim olan kimse karanlığı zatından atar ve nûra kavuşur.

Zikirle temizlenen kimse onun lezzetiyle dünyalık şeylerin arzusundan vazgeçer. Debbâğ insanların en aptalını, yıkılıp yok olan şeye kendini sıkı sıkıya bağlayan, dünyaya ve ondaki nesnelere bağlanıp kalan kimse olarak tanımlar. Ona göre insanların en akıllısı ise kendini yok olmayacak, hep var olacak olan varlığa yani Allah'a sıkı sıkıya bağlayan kimsedir. Çünkü yok olacak olan, kendini bâki olana bağlayıp o yolda ölürse, fâni olan bâki olmuş demektir.⁴⁸ Ancak insanın dünyadan bağımlı koparması çok kolay bir hadise değildir. Kişi ne kadar dünyadan uzaklaşmak istese de onu dünyaya çeken, ev yapmasına, ağaç dikmesine, mal toplamasına neden olan bir şey vardır, bu insanın vücudundaki kandır. Kan, zâtı aslı olan toprağa doğru çeker ve zat bu kan ile fâni olan şeylere doğru meyil gösterir. Her zaman bu meyil içerisinde bulunur ki bu gaflettir. Bu gaflet aynı zamanda Allah'tan mahcup bulunmanın da nedenidir. Debbâğ: "eğer bu kan vücutta bulunmasaydı insan fâni olan hiçbir şeye meyiletmezdi" der.⁴⁹

Dünyadan meylini koparamayan insan onun kendisine karşı hazırladığı tuzaklara dikkat etmelidir. Bu tuzaklardan kurtulmak çok kolay değildir. Mürşidin yardımı ve benlikten sıyrılıp Allah'a tevekkül etmek bu noktada önemli bir rol oynar. Debbâğ'a göre eğer bir kimse bir olaya karşı tedbir alır, ona güvenir ve Allah'tan yüz çevirirse helak olur. Onun helaki de tedbirinde gizlenmiştir. Kendi aldığı tedbirlere güvenen kimse, onlarla bir amaca ulaşmaya gayret eder ve bunun için bütün gücünü harcar. Tedbirine o kadar sarılmıştır ki Allah'tan gaflete düşer

⁴⁵ Debbâğ, *el-İbriz*, s. 323.

⁴⁶ Debbâğ, *el-İbriz*, s. 309.

⁴⁷ Debbâğ, *el-İbriz*, s. 383.

⁴⁸ Debbâğ, *el-İbriz*, s. 283.

⁴⁹ Debbâğ, *el-İbriz*, s. 293.

ve bundan dolayı Allah o kimseyi nefsiyle baş başa bırakır. Tedbir alan kişi soğuktan ve sıcaktan etkilenir, vücudundaki yaralar ona zarar verir.⁵⁰ Eğer bu kimse Allah'tan yüz çevirmese, Allah onu huzurundan kovmaz. Bu sayede o kişi hiçbir şeyden üzüntü duymaz, isterse üç uçlu demir diken üzerinde ya da sivri şişler üzerinde yürüsün hiçbir şeyden acı hissetmez ve zarar görmez.⁵¹

Debbâğ'a göre tevekkülün doğru anlaşılması önemli bir mevzudur. Tevekkül eden kimse hiçbir fiil yapmadan her şeyi Allah'tan bekleyen kimse değildir, kulun gayreti de tevekkülde önemli rol oynar. Debbâğ bu durumu elinde keşkül bulunan bir dilenci örneğiyle açıklar. Dilenci elindeki keşkülü uzatıp bir şeyler istemedikçe Allah ona rızık vermez. Sebeplere başvurup keşkülü uzatınca da layık olduğu miktarda nimetle rızıklandırılır.⁵²

Abdülazîz ed-Debbâğ'ın tasavvuf düşünce sisteminin içerisinde en dikkat çekici noktalardan birisi Nûr-ı Muhammedî görüşüdür. Debbâğ, Allah'ın ilk yarattığı şeyin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nûru olduğunu, sonra onun nurundan kalemin, yetmiş hicabın ve meleklerin yaratıldığını, onlardan sonra levh, levh henüz kemâlini bulmadan arş, ruhlar, cennet ve berzahın yaratılmış olduğunu söyler.⁵³

Arşın büyük bir yakuttan meydana geldiğini söyleyen Debbâğ, bu büyük yakutun tam ortasında yumurtaya benzer beyaz renkte bir cevherin olduğunu söyler. Bu cevherin de Peygamber Efendimizin (s.a.v.) nuruyla yedi defa sulandığını belirten Debbâğ daha sonra o cevherin akmaya başladığını, su haline dönüştüğünü ve yakuttan olan arşın dibine doğru indiğini belirtir. Ona göre daha sonra bu nûrdan arş'ı taşıyan sekiz melek yaratılmıştır. Bu melekler o nûrun safasından meydana gelmiştir. Geriye kalandan ise rüzgâr yaratılmıştır. Allah bu rüzgâra suyun altına girmesini ve onu taşımasını emretmiş, böylece rüzgâr suyu taşımaya başlamış ve onda bir soğukluk oluşturmuştur. Su tekrar eski haline dönmek istese de rüzgâr buna izin vermemiştir. Donmuş taraflarını çatlatmaya başlamış ve bu çatlaklardan kendine has bir koku gelmeye başlamıştır. Çatlaklar çoğalınca yedi cihete gitmeye yüz tutmuş, yedi yere doğru yönelmiştir. Bundan da yer küre meydana gelmiştir.⁵⁴ Bu sayılanlardan başka Allah yeryüzündeki ve gökyüzündeki melekleri, ruhları ve cennetin bir bölümü hariç geri kalanını,

⁵⁰ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 315.

⁵¹ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 283.

⁵² Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 267.

⁵³ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 392.

⁵⁴ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 294.

berzah âleminin üst yarısını Resûlullah'ın nurundan yaratmıştır.⁵⁵ Âdem peygamber dünyaya indiği zaman ağaçların meyvelerinin olgunlaşmadan döküldüğünü söyleyen Debbâğ, Allah'ın meyvelerin dökülmemesi için ağaçları Resûlullah'ın nuruyla suladığını belirtir.⁵⁶

İslam düşüncesindeki bazı soyut kavramları somutlaştırarak anlatması Debbâğ'ın düşünce yapısı içerisinde dikkat çeken bir başka konudur. Örneğin Debbâğ berzahı, alt kısmından dar, yukarı çıkıldıkça genişleyen ve zirvesine ulaşınca üzerinde fener kubbesine benzer bir kubbe bulunan âlem diye tarif eder. Ağaçtan yapılmış bir dibeği de örnek olarak sunar, nitekim o dibeğin altı dar, üst tarafa doğru genişleyen bir yapısı vardır. Büyükçe bir dibeğin üzerine fener konulduğu zaman berzah âlemine benzeyeceğini aktarır. Berzah âleminin bu en üst kısmında Resûlullah'ın (s.a.v.) ruh-ı şerifleri, eşleri, kızları, zamanındaki nesli, ondan sonra da onun soyundan hak üzere gelip geçenler ve dört halifenin ruhları bulunmaktadır. Ayrıca Resûlullah'ın huzurunda Allah yolunda şehit olanların, Resûlullah'a vâris olan kâmil velîlerin ruhları da bu kısımdadır.⁵⁷

Berzah âleminin her tarafında delikler bulunduğunu söyleyen Debbâğ, bu deliklerde ruhların bulunduğu dikkat çeker. Âdem (a.s.) yaratılmadan önce de bu deliklerin var olduğunu, Âdem (a.s.)'in ruhu berzahı inip zâtına girince oradaki yerinin boş kaldığını söyler. Bunun gibi yeryüzüne inip bir bedene giren her ruhun yeri boş kalmaktadır. Ölümden sonra ruh geri döndüğü vakit farklı bir deliğe girer. Eğer mümin ise daha güzel bir mevkiye, kâfir ise daha aşağı bir mevkiye döner. Boş kalan delikler Allah'ın yaratmış olduğu bir takım mahlûklarla bayındır hale gelir. Bu deliklerden bütün ruhlar ayrıldığı ve orada hiç ruh kalmadığı zaman kıyametin kopmak üzere olduğu anlaşılabilir. Berzah âlemine bakan bir kimsenin oradan ruhların ayrılıp ayrılmadığını görebileceğini belirten Debbâğ, bütün ruhların oradan ayrıldığını gören kimsenin kıyametin vaktinin geldiğini de anlayacağını savunur. Ona göre Resûlullah Efendimiz ve yedi kutup bu vakti bilmektedir. Debbâğ kendisine sorulduğu zaman Resûlullah'ın kıyamet saatini bilmiyorum demesinin sebebi o esnada ortaya çıkan farklı bir durumdan dolayı olduğunu ifade eder ama bu durumun ne olduğunu açıklamaz.⁵⁸

⁵⁵ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 295.

⁵⁶ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 394.

⁵⁷ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 471.

⁵⁸ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 473.

Berzah âleminin ruhlar gelmeden önce karanlık bir konumda olduğunu, Âdem babamız ve diğer ruhlar geldikçe oranın aydınlanmaya başladığını belirten Debbâğ, berzah'ın en karanlık yerinin de kâfirlerin ruhlarının bulunduğu en alt bölme olduğunu belirtir. Debâğ en alt bölgenin karanlık olmasının sebebini oraya yerleşen kâfirlerin ruhlarının karanlık olmasından kaynaklandığını söyler. Burada bulunan kâfirler cehenneme doğru dal budak salmış ve sanki cehennemdeymiş gibi bir hal almışlardır. Mümin kimselerin bulunduğu bölümde ise tam tersi bir durum söz konusudur, onlar cennete doğru sarkmışlar ve cennet nimetlerinden faydalanır şekilde bir hal almışlardır.⁵⁹

Debbâğ'ın berzah tarifinin İtalyan şair Dante (ö. 1321)'nin *İlahi Komedya*'sındaki cehennem tasviri ile bazı benzerlikler göstermesi dikkat çekicidir. Dante koni şeklindeki cehennemi dokuz katlı olarak betimler, koninin ucu dünyanın merkezine doğru iner ve derinlere indikçe daralır. Kişinin hangi katta kalacağı günahlarına bağlıdır. Dante'nin cehennem tasvirlerine bakıldığında onlarda da Debbâğ'ın berzah tarifıyla benzer şekilde deliklerin olduğu ve buradan sarkan insanların olduğu göze çarpar. Dante'nin ilk eserlerinden itibaren bazı İslâm âlim ve filozoflarından etkiler taşıdığı ve onların birtakım fikirlerini tekrarladığı ileri sürülmüş, bunun üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dante ve Debâğ arasında nasıl bir etkileşim olduğu, bu tasvirlerin sadece bağımsız bir benzerlik mi yoksa denildiği gibi aynı düşüncelerden esinlenerek yapılmış iki farklı tasvir mi olduğu ayrı bir çalışma konusudur.

Debbâğ'ın somutlaştırarak anlattığı bir başka kavram ise "melek"tir. Debbâğ melekleri şu şekilde tarif eder: Her meleğin zâtında beş baş bulunur. Her başın sağ, solu, altı ve üstü bulunur. Her başın üst bölümünde dokuz ağız vardır. Her ağızda üç, beş veya yedi dil bulunur. Melek bir söz söylediğinde sesi bütün bu dillerden çıkar. Meleğin zâtı saf nurdandır, ona his ve akıl verilmiştir. Bu akıl sayesinde Allah'ı tanıyıp bilir. Melek ilk yaratıldığında da kendisine fetih yapılmıştır dolayısıyla doğuştan gelen bilgileri vardır.⁶⁰

Netice itibariyle diyebiliriz ki, Debbâğ yaygın tasavvuf düşünce sistemini kabul etmekle beraber bazı konularda kendine has farklı düşüncelerini de dile getirmekten çekinmemiştir. Tarikat, zikir, mürid ve mürşidin görevleri gibi temel meselelerde diğer sûfilerle aynı doğrultuda ilerleyen Debbâğ, berzah âlemi ve melekler gibi soyut kavramları kendine has bir üslupla somutlaştırarak ifade

⁵⁹ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 473,474.

⁶⁰ Debbâğ, *el-İbrîz*, s. 230.

etmeyi tercih etmiş ve farklı bir yol izlemiştir. Özellikle Nûr-ı Muhammedî kavramı üzerinde yoğunlaşan Debbâğ, bu konudaki görüşleri vasıtasıyla Mağrib tasavvufu üzerinde derin izler bırakmıştır.

5.Etki Sahası

Abdülazîz ed-Debbâğ sahip olduğu tasavvuf düşüncesiyle gerek kendi zamanı ve gerekse kendinden sonraki devirlerde etkileyici bir isim olarak dikkat çekmektedir. Özellikle Nûr-ı Muhammedî anlayışı, kâmil velî'nin Peygamber (s.a.v.) ile sürekli irtibat halinde olması, bütün mezhepler uygulamadan kaldırılsa bile bu daimî irtibat sayesinde şeriatı neredeyse tamamıyla yeniden canlandırmaya muktedir olması düşüncesi birçok sûfiyi etkilemiş ve onun Neo-Sufizm'in kurucusu olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Etkilediği şahıslar arasında en dikkat çeken isimler şunlardır; Ticânîyye tarikatının kurucusu Ahmed b. Muhammed et-Ticânî (ö. 1230/1815), İdrîsiyye tarikatının kendisine nispet edildiği Ahmed b. İdrîs (ö. 1253/1837), Ahmed b. İdrîs'in baş müridi olan ve Hatmiye tarikatının kurucusu, Muhammed Osmân el-Mîrganî (ö. 1268/1852), Senûsiyye tarikatının kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1276/1859).

5.1. Ahmed b. Muhammed Ticânî

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhtâr b. Sâlim et-Ticânî 1150/1737-8 yılında Cezâyir'in Aynimâzî kasabasında dünyaya gelmiştir.⁶¹ Ticânî kendisinin şerif olduğunu ve soy kütüğünün Hz. Hasan'a uzandığını, aynı zamanda Mağrib sultanlarından Mevlây İdrîs'in soyundan geldiğini söylemiştir. Bunlardan dolayı kendisi, Ahmed b. Muhammed et-Ticânî el-Hasenî el-İdrîsî nisbesiyle de anılmıştır. Babası entelektüel bir kişiliğe sahip olan Muhammed Muhtar b. Ahmed b. Mahmud b. Salim'dir. Annesi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ticânî on altı yaşındayken, anne babasının taun hastalığından dolayı vefat ettikleri bilinmektedir.⁶²

Yedi yaşında Kur'ân eğitimine başlayan Ticânî, *Muhtasar-ı Halil, Kuşeyrî Risalesi*, Ahderî'nin *Mukaddimesi* üzerine çalışmıştır. Fes'te hadis ilmi üzerine de çalışmalar yürütmüş burada Kâdiriyye ve Nâsiriyye tarikatlarına

⁶¹ Kadir Özköse, "Ahmed b. Muhammed Ticânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul, 2012, s. 130.

⁶² Jamil M. Abun Nasr, *The Tijaniyya (Son Dönem Tasavvuf Akımlarından Ticânîyye ve Têkrûr Hareketi)*, trc. Kadir Özköse, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2000, s. 16,17.

intisap etmiştir. ⁶³ Fes'ten ayrıldıktan sonra Sahra'ya geçen Ticânî burada Azvavi Zaviyesi mukaddemi Mahmud b. Abdirrahman vesilesiyle Halvetiyye'ye intisabını gerçekleştirmiştir. ⁶⁴

Şevval 1187 / Aralık 1773 yılında Mekke'de hac vazifesini tamamlayan Ticânî, Mekke'de Şeyh Ahmed b. Abdillah'la tanışmış, iki aylık birliktelikten sonra şeyh vefat etmiş ve yerine Ticânî'yi halife olarak bırakmıştır. Aynı dönemde Ticânî üzerinde en fazla etkisi bulunan şahsiyet olan Semmâniyye tarikatı şeyhi Abdülkerim es-Semmân ile de görüşmüştür. Mekkedeki ayrılıp Mısır'a gittiğinde Halvetî tarikatı şeyhi Mahmud el-Kürdî'den icazet almış ve bu tarikatın Kuzey Afrika halifesi olmuştur. ⁶⁵

Ticânî 1196/1782 tarihinde Samghun'da rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v.) ile görüşmüş, ondan zikirler, virdler almış ve kendisine tarikatını kurup, halkı irşada koyulmasına dair Hz. Peygamber tarafından emir verildiğini belirtmiştir. Rüyanın görüldüğü bu tarih Ticânîye tarikatının kuruluş yılı olarak kabul edilmiştir. ⁶⁶

Safer 1204/ Eylül 1789'da Samghun'dan ayrılan Ticânî Fes'e gitmiş ve bu yolculuk tarikat için bir dönüm noktası olmuştur. Fas'ta çalışmalarını güçlendirip saygınlık kazanmış, halk ve yönetimden gördüğü destek sayesinde bu bölgede düşünceleri iyice köklemiştir. Fas'ta ikamet ettiği yaklaşık yirmi altı yıl boyunca halifeleri vasıtasıyla tarikatını bütün Kuzey Afrika'ya yaymış ve yerine halifelerinden Sîdî Ali b. İsa'et-Temmâsi'yi tayin etmiştir. Tarikat şeyhliğinin Temmâsi ailesiyle kendi oğulları arasında münâvebe ile sürdürülmesini vasiyet eden Ticânî 1230/1815 yılında Fas'ta vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. ⁶⁷

Ticânî'nin kendi kaleme aldığı eseri olmadığı için görüşleri, halifelerinin yazdığı kitaplar vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. ⁶⁸ Ticânîyye'nin başlıca üç önemli eseri vardır. İlki, Ali Harâzîm b. Berrâde (ö. 1217/1802) tarafından hazırlanan, *Cevâhiru'l-meânî ve Bulûğu'l-emânî fî Faid Sidî Ebi'l-Abbas et-Ticânî* isimli eserdir. Kitap Ticânî'nin hayatını, öğretilerini, mektup ve fetvalarını konu almaktadır. Eser kendinden sonra kaleme alınan birçok esere kaynaklık

⁶³ Kadir Özköse, *Fas'ta Tasavvufî Hayat*, Kalem Yayınevi, İstanbul: 2019, s. 260.

⁶⁴ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 18.

⁶⁵ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 18,19.

⁶⁶ Ali Harâzîm b. Berrâde, *Cevâhiru'l-meânî ve Bulûğu'l-emânî fî Faid Sidî Ebi'l-Abbas et-Ticânî*, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut: 2018, s. 39.

⁶⁷ Özköse, "Ahmed b. Muhammed Ticânî", s. 131.

⁶⁸ Özköse, "Ahmed b. Muhammed Ticânî", s. 131.

etmiştir. İkincisi, Muhammed b. El-Muşrî (ö. 1224/1809-10) tarafından kaleme alınan *Kitâbu'l-Câmî li'l-Ulûmi'l-Fâide*'dir. Ticânî'nin hayatından ve düşüncelerinden bahseden eser şeyh hayattayken hazırlanmıştır. Üçüncüsü, Muhammed Tayyib es-Süfyânî (ö. 1259/1843-4)'nin hazırladığı *Kitâbü'l-ifâdeti'l-Ahmediyye li müridi's-saadeti'l-ibadiyye* isimli, Ticânî'nin görüşlerinin aktarıldığı eserdir.⁶⁹

Ticânî'nin görüşlerinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin, kutub, kutbü'l-aktâb, hâtemü'l-velâye, hakikat-i Muhammediyye gibi fikirlerinin etkisi geniş bir yer tutar. Bu düşünce yapısıyla ortaya koyduğu görüşleri neticesinde kendisi, Ahmed b. İdrîs'le beraber Neo-Sufî hareketlerinin ve kaidelerinin kurucularından birisi olarak kabul edilir.⁷⁰

Zamanının kutbu olarak tanınan Ticânî kendisinin iki yüksek makama sahip olduğunu belirtmiştir. Bunlar, Kutbu'l Aktab ve Hatmu'l velâye el-Muhammediyye makamlarıdır. Önceleri kendisinin kutup olduğunu söyleyen Ticânî daha sonra manevi otoritelere sahip olan tüm kutupların üstünde bir mevkiye sahip olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Ona göre Kutbu'l-Aktab, Allah'ın veziri, Peygamber'in varisi ve evrenin işlerini düzenleyen kimsedir. Allah'ın emirlerine amadedir, O'nun buyruklarını eksiksiz yerine getirir ve Muhammedî hakikate varistir.⁷² O aynı zamanda kutupların peygamberler gibi ismet sıfatına sahip olduğunu savunmuş ve bu düşüncesine karşı yapılan eleştirilere sert cevaplar vermiştir.⁷³

Ticânîlere göre, İbnü'l-Arabî *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*'nin hatm bölümünde Ahmed Ticânî'nin velâyetine işaret etmiştir.⁷⁴ Bu makamın Ticânî'ye yakaza halinde bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından verildiği söylenmiştir. Tıpkı Debbâğ gibi Ticânî de Hz. Peygamber'in her an diri olduğunu, o hayattayken kendisiyle görüşüldüğü gibi öldükten sonra da görüşülebileceğini, Hz. Peygamber'e muhabbet duyanların rüyalarında onunla görüşebileceklerini belirtir.⁷⁵

⁶⁹ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 24-26.

⁷⁰ Radtke, *İctihad ve Neo-Sufizm*, s. 260.

⁷¹ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 30,31.

⁷² Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 35,36.

⁷³ Harâzîm, *Cevâhiru'l-meânî*, s. 240.

⁷⁴ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 32.

⁷⁵ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 33.

Ticânî, tarikatın esaslarının bizzat Hz. Peygamber'in emriyle gerçekleştiğini belirtmiştir. Hz. Peygamber'in diğer tarikatlardan rahatsızlık duyduğunu, bu nedenle Ticâniyye'nin kurulmasını istediğini söylemiştir. O bu düşüncesine bağlı olarak, kendisine müşid olarak sadece Hz. Peygamber'i kabul etmiş ve tarikatına Tarikat-ı Muhammediyye ismini vermiştir. Bu düşüncenin bir başka neticesi olarak da kendisine tarikat silsilesi belirlememiş ve direk olarak Hz. Peygamberle irtibatlanmıştır.⁷⁶

Sonuç olarak baktığımızda erken yaşlarda tasavvufla ilgilenmeye başlayan Ticânî, aldığı eğitimler sonrası düşüncesini geliştirerek, geniş insan kitlelerine hitap etme imkânı bulmuştur. Debbâğ'dan etkilendiği nûr-ı Muhammedî düşüncesiyle manevî olarak Peygamber Efendimizden ve İbnü'l-Arabî gibi meşhur sûfilerden destek aldığını ve kendisine yol gösterildiğini söyleyen Ticânî, böylece kurmuş olduğu tarikatı da yüksek bir noktada konumlandırmaya gayret etmiştir.

5.2. Ahmed b. İdrîs

Fas'ın Atlantik sahilindeki Arâîş bölgesinde bulunan Meysûr'da doğan Ahmed b. İdrîs (ö. 1253/1837)'in tam künyesi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Hasenî el-Arâîşî el-Fâsî'dir. Fas'ta 172-363 (788-974) yılları arasında hüküm sürdüren Şerîfî-İdrîsî hânedanlığının kurucusu İmam İdrîs b. Abdullah el-Mehdî'nin soyundandır. Elimizde bulunan kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili olarak 1163 (1749-50) ve Receb 1173 (1760) şeklinde iki farklı bilgi bulunmakla birlikte, genel olarak birinci tarih kabul görmektedir. Yirmi yaşında Fas'a giderek Karaviyyîn Camii'nde dinî ilimleri öğrenmeye başlayan Ahmed b. İdrîs, burada birçok hocadan ders almış ve İbn Hacer el-Askalânî'nin eserlerini incelemiştir. Karaviyyîn'deki hocalarından Abdülvehhâb et-Tâzî vasıtasıyla Hızırıyye, Ebü'l-Kâsım el-Vezîr vasıtasıyla da Şâzeliyye'nin Nâsırıyye koluna intisap etmiştir. Yine hocalarından Şinkitî'den Hz. Ali'ye atfedilen Hizbü's-seyfi adlı meşhur münâcâtı talim etmiştir. Tefsir ve hadise önem veren, şer'î ilimlerle tasavvufu kaynaştıran hocaların yanında eğitim görmesi onun şahsiyetini derinden etkilemiştir. Kısa bir süre sonra çevresinde geniş bir talebe halkası oluşan Ahmed b. İdrîs onlara sürekli dinin ana kaynakları olan Kitap ve Sünnet'e dayanmalarını tavsiye etmiş ve bu görüşünü hayatının sonuna kadar ısrarla savunmuştur.⁷⁷

⁷⁶ Abun Nasr, *The Tijaniyya*, s. 39-40.

⁷⁷ Nihat Azamat, "Ahmed b. İdrîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1989, c. 2, s. 92.

Fas ulemâsı ile Karaviyyîn mensupları arasındaki ihtilâfa dâhil olunca bir daha geri dönmek kaydıyla 1797 tarihinde Fas'ı terk etmiştir. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp üzerinden Bingazi'ye geçmiş, orada Cebeliahdar ve Berka'da dersler vermiş daha sonra Kahire'ye geçerek Ezher'de halka açık derslerine devam etmiştir. 1213 sonu veya 1214 yılı başlarında talebelerinin bir kısmıyla beraber Mekke'ye gitmiş, önceleri Mekke ulemâsınca pekiyi karşılanmış, 1788-1814 yılları arasında Mekke emirliği yapan Şerîf Gâlib b. Müsâid'in destek ve himayesini görmüştür. 1243'te (1827-28) Mekke emirliği Şerîfi Zeyd kabilesinden alınıp Avn kabilesine verilince Mekke ulemâsı, Zeyd kabilesinin desteğinden mahrum kalan Ahmed b. İdrîs'in dinden saptığını ileri sürerek aleyhinde bazı suçlamalarda bulunmuş,⁷⁸ alışılmışın dışında farklı bir metod izlemesinden dolayı eleştirilere maruz kalarak⁷⁹ mübtedi, reformist olarak görülmeye başlanmıştır.⁸⁰ Bunun üzerine aynı yıl Ahmed b. İdrîs Mekke'den kesin olarak ayrılmak zorunda kalmıştır. Vekili sıfatıyla Mekke'de bıraktığı Senûsî dışındaki bütün talebeleriyle birlikte Yemen'e doğru yola çıkan Ahmed b. İdrîs'e Yemen ulemâsı yakın ilgi göstermiştir.⁸¹

Ahmed b. İdrîs Yemen'de de Fas'ta ve Mekke'de karşılaştığı zorluklarla karşılaşmıştır. Ekim 1828'de Asîr bölgesindeki Sabya şehrine ulaşan⁸² Ahmed b. İdrîs, Nâsır el-Kubeybî'nin önderliğini yaptığı bir Vehhâbî grubu kendisine karşı muhalefete başlayınca Sabya'ya gelişinden bir yıl sonra Küleybî ile Ahmed b. İdrîs arasında bir münazara gerçekleşmiştir. Müridlerinden Hasan Ahîş tarafından kelimesi kelimesine kaydedilen bu münazaranın en önemli bölümü, Ahmed b. İdrîs'in Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'la ilgili görüşleridir. İbn İdrîs bu konuda şunları söylemiştir: “*Biz onun kıymetini inkâr etmiyoruz. Yaptıkları doğruydu; bid'atları tasfiye etti. Fakat onun bu hizmeti aşırılıklar yüzünden berbat edildi.*”⁸³

21 Receb 1253'te (21 Ekim 1837) Sabya'da vefat eden Ahmed b. İdrîs'in soyundan gelen bir kol, Asîr İdrîsî Hânedanı adıyla Güney Arabistan'da 1933'e

⁷⁸ Azamat, “Ahmed b. İdrîs”, s. 93.

⁷⁹ Kadir Özköse, *Mağrib'de Tasavvuf*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas: 2013, s. 498.

⁸⁰ Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat (Senûsiyye Tarikatı)*, Ensar Yayıncılık, Konya: 2008, s. 38.

⁸¹ Azamat, “Ahmed b. İdrîs”, s. 93.

⁸² Özköse, *Mağrib'de Tasavvuf*, s. 498.

⁸³ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 38.

kadar devam eden ve bu tarihte Suûdî Devleti'ne katılan mahallî bir devlet kurmuştur.⁸⁴

Ahmed b. İdrîs müridlerine sürekli Kur'ân ve sünnete bağlı kalmayı öğütlemiştir. Tarikatını Şâzeliyye tarikatı ile İbn Ataulah el-İskenderî (ö. 709/1309)'nin *Hikem-i Atâiyye*'si üzerine temellendirmiş ve Vehhabîlerce imam olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'ye karşı saygı duyarak, geleneksel tasavvuf anlayışıyla Vehhâbi düşüncesi arasında orta bir yol izlemiştir.⁸⁵

Debbâğ'ın terminolojisinin etkisi ve onun düşünce yapısı, Ahmed b. İdrîs'de açık bir şekilde görülür. Onun Debbâğ'dan etkilendiği konuların başında ictihad mevzuu gelmektedir. O ilmin ve bu vesileyle de bütün hukukî hükümlerin Kur'ân ve sünnette yer aldığını söylemiştir. Bir hukukî hükmün netliği konusunda sorun yaşanırsa, kişinin “Allah ve Peygamber'e” yani Kur'ân ve sünnete başvurması gerektiğini, şayet bu kaynaklarda geçerli bir hukukî hüküm bulamazsa, bunun nedeninin o kimsenin takvasının eksikliğinden kaynaklandığını söyler. Re'yi kullanmak, yani düşünme ve kıyâs yoluyla ictihadda bulunmak uygun değildir.⁸⁶ Bu düşünce bazen yanlış anlaşılıp Ahmed b. İdrîs'in fikhî mezheplere karşı geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Hâlbuki Ahmed b. İdrîs'in mâlikî hukukunu benimsediği ve bu çerçevede tasavvuf düşüncesinin müdafaasını gerçekleştirdiği bilinmektedir.⁸⁷ Aynı şekilde Abdülziz ed-Debbâğ'ın da malikî hukukunu benimsediği *İbrîz*'de geçen ifadelerden anlaşılmaktadır.⁸⁸

Ahmed b. İdrîs'in Tarikat-ı Muhammediyye fikrine göre sûfi, çeşitli maddî ve manevî dereceleri aştıktan sonra Hz. Peygamber'i uyanıkken (yakaza halinde) görmeye şerefendirilir. Bu deneyimin ardından artık uyku ve uyanıklık fark etmeksizin her halinde Hz. Peygamber ile birlikte olmaya başlayan sûfi, yanılması bir hayli zor ve hatalardan korunan masum bir lider konumuna ulaşır. Ancak bu durum, sûfinin hiçbir zaman sünnet çizgisinden sapmasına ya da müşahedelerini

⁸⁴ Özköse, *Mağrib'de Tasavvuf*, s. 499.

⁸⁵ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 38.

⁸⁶ Radtke, *İctihad ve Neo-Sufizm*, s. 253.

⁸⁷ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 63.

⁸⁸ Muhammed Yusuf Akbak, *Abdülaziz ed-Debbâğ'ın Hayatı ve El-İbrîz Adlı Eser Bağlamında Tasavvufî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat: 2017, s. 47.

bundan öte telâkki etmesine sebep olamaz. Aksine söz ve davranışlarında Hz. Peygamber’i takip etmekten ve her zaman O’nu zikretmekten asla vazgeçmez.⁸⁹

Ahmed b. İdrîs henüz hayattayken biyografisi müridlerinden Abdurrahman b. Süleyman ez-Zebîdî tarafından hazırlanmıştır. Bir diğer müridi Hasan b. Ahmed el-Anîş tarafından Ahmed b. İdrîs’in, Asir’de Vehhabîlerle yaptığı münazaranın metni, *Münâzarâtü Seyyidî Ahmed b. İdrîs ve fukahâi’n-necdiyye* ismiyle kaleme alınmıştır. Onun hakkında başvurulabilecek bir başka eser Sudanlı müridi İbrahim Reşid tarafından hazırlanan *Ukdü’-d-dureri’n-nefis fi ba’di kerâmâti es-Seyyid Ahmed ibn İdrîs* eseridir.

Netice olarak şunu ifade edebiliriz ki, farklı düşünce yapısı nedeniyle gittiği yerlerde tepkiyle karşılanan ve uzun süreli ikamet imkânı bulamayan Ahmed b. İdrîs, gene de düşüncelerini geniş kitlelere ulaştırabilmiştir. Vehhabîliğe karşı olan tutumu onun geleneksel tasavvuf anlayışı ve vehhabîlik arasında bir yol izlediği yorumlarına neden olmuştur. Debbâğ’ın nûr-ı Muhammedî ve ictihad üzerine oluşturduğu düşüncelerinin etkileri Ahmed b. İdrîs’de de açıkça göze çarpmaktadır.

5.3. Muhammed Osmân el-Mîrganî

Ebû Abdullah Muhammed Osman b. Muhammed Ebû Bekr b. Aldullah el-Mahcûb el-Mîrganî el-Mekkî el-Hüseynî el-Hanefî, 1208/1793-94’de Hicaz’ın Tâif şehri yakınındaki Selâme köyünde doğmuştur.⁹⁰ Mîrganî ailesinin bir ferdi olması dolayısıyla Mîrganî, Mekke’de yetişmesi sebebiyle Mekkî, soyunun Hz. Hüseyin’e dayanmasından dolayı Hüseyinî ve fıkhıta Hanefî mezhebine bağlı olması sebebiyle de Hanefî nisbeleriyle anılmıştır.⁹¹

Döneminin meşhur sûfilerinden icazetler alan Mîrganî’nin tasavvufî terbiyesinde en etkili olan ve onun manevî kişiliği üzerinde derin izler bırakan isim Ahmed b. İdrîs olmuştur.⁹² Ahmed b. İdrîs’in himayesinde tasavvufî eğitimini tamamlayan Mîrganî yirmi yaşında iken⁹³ hocası tarafından İdrîsiyye’yi yaymak için Etiyopya’ya gönderilmiş, kendisine intisap eden müridleri olmasına

⁸⁹ Radtke, *İctihad ve Neo-Sufizm*, s. 261.

⁹⁰ Ali Salih Karrâr, *Sufi Brotherhoods in the Sudan*, C. Hurst & Company, London: 1992, s. 56,

⁹¹ Adem Yerinde, “Muhammed Osman el-Mirganî (Süfi Kişiliği ve Tefsirciliği)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya: 2008, sayı: 18, s. 3.

⁹² Karrâr, *Sufi Brotherhoods in the Sudan*, s. 56,57.

⁹³ Yerinde, “Muhammed Osman el-Mirganî, s. 4.

rağmen şehir idaresiyle yaşadığı sorunlar neticesinde şeyhinin yanına dönmeye mecbur kalmıştır.⁹⁴

1228/1813 yılında şeyhi Ahmed b. İdrîs ile birlikte Yukarı Mısır'a giden Mîrganî burada istediği sonucu elde edememiş ve 1815 yılında o sırada Zeyniye'de ikamet eden şeyhinden izin alarak Sudan'a geçmiştir. Sudan'da Kunûz, Sukkût, Mehas, Dongola, Dâbbe bölgelerinde irşad faaliyetinde bulunmuş ve kendisine hatırı sayılır bir mürid kitlesi edinmiştir.⁹⁵

1231/1816 yılında Kordofan bölgesindeki Bâre şehrine giden Mîrganî üç yıl ikamet ettiği Bâre'de şerif ailelerinden birine mensup Rukıyye bint Cellâb ile evlenmiş, bu evlilikten, daha sonra kuracağı Hatmiyye tarikatının Sudan kolunun temsilciliğini yapacak olan oğlu Muhammed Hasan dünyaya gelmiştir.⁹⁶

1232/1817 yılında Cezire'ye, 1820 yılında Metemme'ye seyahatler yapan Mîrganî daha sonra Şindi ve Dâmer'e giderek bu bölgelerden pek çok mürit edinmiştir. Berber ve Kuzey bölgelerini de ziyaret etmek isteyen Mîrganî, Mısır-Türk ordusunun 1821'de Ebûhamd'e ulaştığı haberi duyulunca Tâka'ya gidip Kesela yakınında bugün Hatmiye ismiyle tanınan Seniye köyünü kurmuştur. Burada bir süre kaldıktan sonra şeyhi Ahmed b. İdrîs'in yanına Mekke'ye dönmeye karar vermiştir.⁹⁷

Mekke'ye döndüğü zaman Ahmed b. İdrîs'le beraber 1827'de Yemen'in Asîr bölgesindeki Sabya şehrine giden Mîrganî, şeyhinin vefatından sonra tekrar Mekke'ye dönmüş fakat tasavvufî görüşleri nedeniyle ulemânın şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Daha önce Ahmed b. İdrîs'in de maruz kaldığı bu baskılar nedeniyle doğum yeri olan Tâif'e gitmek zorunda kalmış ve 22 Şevval 1268/9 Ağustos 1852 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁸

Mîrganî'nin tasavvuf düşüncesi Abdülazîz ed-Debbâğ ve şeyhi Ahmed b. İdrîs'le aynı yapıdadır. O, şeyhi Ahmed b. İdrîs gibi dinî görüşlerinde katı bir mezhepçilik sergilemekten çok Kur'ân ve Sünnet'i esas alan, klasik dini ilimlerle tasavvufu uzlaştırmaya çalışan ıslahatçı bir yaklaşıma sahiptir. Kendisi Kur'ân ve

⁹⁴ Karrâr, *Sufi Brotherhoods in the Sudan*, s. 57.

⁹⁵ Karrâr, *Sufi Brotherhoods in the Sudan*, s. 57-59.

⁹⁶ Yerinde, "Muhammed Osman el-Mirganî, s. 5.

⁹⁷ Karrâr, *Sufi Brotherhoods in the Sudan*, s. 61-63; Yerinde, "Muhammed Osman el-Mirganî, s. 5,6.

⁹⁸ Yerinde, "Muhammed Osman el-Mirganî, s. 9.

Sünnet'i referans kabul ettiği gibi müritlerine de sürekli Kur'ân ve Sünnet'e bağlı kalmayı, bu iki esastan ayrılmamayı öğütlemiştir.⁹⁹

Mîrganî, nûr-ı Muhammedî ve mehdî düşüncesini önemle savunmuştur. Onun kurduğu, adını “hatmü'l-evliyâ” ifadesinin kısaltılmış şekli “Hatm” lakabından alan ve Mîrganiyye diye de tanınan Hatmiyye tarikatı temelde vahdet-i vücûd ve nûr-ı Muhammedî fikrine dayanmaktadır. Mîrganî'nin *Tâcü't-tefâsîr* isimli tefsirinde namaz bölümünü incelerken Hanefî fikhından ziyade daha serbest bir yaklaşımla düşüncelerini hadislerle temellendirmesi, onun fıkhıta belli bir mezhebe bağlı kalmayıp Kur'ân ve Sünnet'i esas alan bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰

Abdülazîz ed-Debbâğ ve Ahmed b. İdrîs'in aksine Mîrganî düşüncelerini ifade etmek üzere 50'ye yakın eser telif etmiştir. Bunlardan başlıcaları şu şekilde sıralanabilir:

İşârî metotla hazırlamış olduğu *Tâcü't-tefâsîr li kelâmi'l-meliki'l-kebîr*. İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Camîu'l-usûl li ehâdîsi'r-Resûl* adlı eserinden derlenerek hazırlamış olduğu ibadetlere dair bir hadis koleksiyonu niteliği taşıyan *Rahmetü'l-Ahad fî iktifâi eseri'r-Resûli's-samed*. Mîrganî'nin Dongola'da bulunduğu sırada nebevî işaretle yazdığı söylenen, mevlit türünde hazırlamış olduğu tek eser olan *el-Esrârü'r-Rabbâniyye fî mevlidi Esrafi'l-halâiki'l-insâniyye*. Yirmi sekiz naattan oluşan en meşhur divanı *en-Nûru'l-berrâk fî methi'n-Nebîyyi'l-misdâk*. Ahmet b. İdrîs'in ölüm yıl dönümünü kutlamalarında okunması adet hale gelen *Menâkibü'l-Kutbi'l-Evhad es-Seyyid Ahmed b. İdrîs*. Hatmiyye tarikatı hakkında yazılan on iki risâleden meydana gelen *er-Resâilü'l-Mîrgâniyye*. Muhtelif konularda söylenmiş kırk yedi kasideden oluşan *Mecme'u'l-garâibi'l-müteferrikât min letâifi'l-hurâfâti'z-zâhibât*.

5.4. Muhammed b. Ali es-Senûsî

Ahmed b. İdrîs'in müridlerinden olan Muhammed b. Ali es-Senûsî 12 Rebiu'l-evvel 1202/22 Aralık 1787 yılında Cezâyir'in Mustaganem şehrinde dünyaya gelmiştir.¹⁰¹ On sekiz yaşında Mustaganem'den ayrılıp Fes'e giden¹⁰²

⁹⁹ Yerinde, “Muhammed Osman el-Mîrganî, s. 10.

¹⁰⁰ Adem Yerinde, , “Muhammed Osman Mîrganî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul: 2005, s. 153.

¹⁰¹ Özköse, *Fas'ta Tasavvufî Hayat*, s. 242.

¹⁰² Ahmed Sıdkı Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsîyye Neşhetuhu ve Numuvvuhu fî'l-Garni't-Tasi'l-Aşer*, Dâru'l Benân, Beyrut., 1967, s. 43,44; Bradford G. Martin, *Muslim Brodherhoods in Nineteenth Century Africa*, Cambridge University Press, London, s. 101.

Senûsî, Karaviyyîn Üniversitesinde¹⁰³ ferâiz, erbain, riyâzet, hesap, usturlabin, heyet ve hendese eğitimi almıştır.¹⁰⁴ İcazetini aldıktan sonra müderris ve vaiz olarak eğitimler vermiş, sekiz yıllık müderrisliği boyunca entelektüel bir karakter olarak temayüz etmiştir.¹⁰⁵

Senûsî, Fes'teki tasavvufi ortamın etkisiyle bu çevreye dâhil olmuş,¹⁰⁶ Ticâniyye, Darkaviyye, Kâdiriyye, Şâzeliyye, Cezûliyye, Nâsiriyye ve Habîbiyye'ye intisap etmiştir.¹⁰⁷ 1235/1819 yılında Fes'ten ayrılmış, Kahire'de bir yıl kaldıktan sonra on beş yıl kadar Hicaz'da yaşamıştır. Mekke'de bir yandan sûfi çevrelerle görüşen Senûsî diğer taraftan vehhâbîlerle düşünce alışverişinde bulunmuştur. Onun bu dönemde en çok etkisinde kaldığı şahsiyet Ahmed b. İdrîs'tir. Ahmed b. İdrîs 65 yaşındayken onunla tanışan Senûsî, şeyhinin vefatına kadar on üç yıl boyunca sağlam bir birliktelik tesis etmiş, gerek tasavvuf düşüncesi gerekse hukuk anlayışı bakımından onunla aynı kanaatleri paylaşmıştır. Birlikte dönemin vehhâbî anlayışına karşı malikî hukuku çerçevesinde tasavvuf düşüncesini savunmuşlardır.¹⁰⁸

Senûsî, mürşidinin vefatından sonra İdrisiyye'nin Senûsiyye şubesini tesis etmiş, şeyhinin fikhî ve tasavvufi çizgisinin başlıca temsilcisi olmuştur. Kurucusu olduğu Senûsiyye tarikatı İdrisiyye'nin devamı olmakla beraber, daha önce icazet aldığı diğer tarikatlarla İdrisiyye'nin birleştirilmiş bir şekli konumuna gelmiştir. Senûsiyye'nin ilk zaviyesi 1253/1837 tarihinde Mekke'de kurulmuştur. Fransa'nın Cezayir'i işgali neticesinde Cezayir Müslümanlarının istiklal mücadelesine katkı sağlamak amacıyla 1256/1840 yılında Mekke'den ayrılıp Kuzey Afrika'ya giden Senûsî, Fransız işgal kuvvetlerinin Cezayir'e girmesini engellemesi üzerine Mısır, Sudan, Tunus ve Libya coğrafyasını dolaştıktan sonra, tarikatı için Libya'nın Berka bölgesini merkez olarak seçmiş ve 1257/1841 yılında Afrika'daki ilk zaviyesi olarak Beyza zaviyesini inşa etmiştir.¹⁰⁹ İlerleyen zamanlarda zaviye ağının gelişmesiyle beraber güç kazanan Senûsî bu hızlı

¹⁰³ Ahmet Kavas, "Senûsivve Hareketinin Kurucusu Muhammed Bin Ali Es-Senûsî (ö. 1859)", *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri* (edit. Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan), Alemlas Yayıncılık, İstanbul: 2019, s. 161; Martin, *Muslim Brotherhoods*, s. 101.

¹⁰⁴ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 60.

¹⁰⁵ Özköse, *Mağrib'de Tasavvuf*, s. 504.

¹⁰⁶ Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye*, s. 45; Özköse, *Fas'ta Tasavvufî Hayat*, s. 242.

¹⁰⁷ Muhammed Fuâd Şükrü, *es-Senûsiyye Dînün ve Devletün*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire: 1948, s. 14; Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 61,62.

¹⁰⁸ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 63.

¹⁰⁹ Kadir Özköse, "Muhammed b. Ali Es-Senûsî", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (edit: Eyüp Bekir yazıcı), İnsan Yayınları, İstanbul: 2015, s. 444.

yükselişi sebebiyle devlet otoritesi tarafından hem takdir edilmiş hem de endişeyle izlenmiştir. Gelişen şartlar neticesinde otoriteden uzak olan iç bölgelere doğru gitmeyi uygun gören Senûsî, Câğbub'a yerleşmeyi tercih etmiş¹¹⁰ ve burası 1854-1895 yılları arasında hareketin başkenti olarak belirlenmiştir.¹¹¹

Senûsîler, kavşak noktalarını, sahil güzergâhını, su kaynaklarını ve ticaret yollarını kontrol altında tutmaya gayret etmiş, yaygın zaviye ağıyla zaviyeler arasındaki mesafeyi ortalama altı saate kadar düşürmüşlerdir. Senûsî zaviyeleri daha çok Cağbub, Berka, Trablusgarb, Bingazi, Fizan, Kufra, Tunus, Sudan, Cezayir, Mısır, Hicaz ve Orta Afrika bölgelerinde konumlanmıştır. Sahil güzergâhı Batılı müstemleke güçlerinin saldırılarına maruz kalmaya başladığı için tarikat, zaviyelerini Sahra coğrafyasında kurmaya çalışmış, diğer tarikatların aksine ihmal edilen Sahra coğrafyasında, köy ve kasabalarda etki göstermeye çaba sarf etmiştir. Bedevî kitlelerin güvenini kazanan tarikat, zamanla Sireneyka ve Trablusgarb bedevilerinin temsilcisi konumuna gelmiştir.¹¹²

9 Safer 1276/7 Eylül 1859'da Cağbub'da vefat eden Senûsî, buradaki zaviyeye defnedilmiş, yerine 1260/1844'te doğan büyük oğlu Muhammed Mehdi es-Senûsî geçmiştir.¹¹³

Şeyhi Ahmed b. İdrîs'in tasavvuf düşüncesini devam ettiren Senûsî ifrat ve tefritten uzak Kur'ân ve Sünnet ekseninde bir tasavvuf anlayışı benimsemiştir. Müzik aletleri eşliğinde icra edilen zikir meclislerini tenkit ederek, zikrin dua boyutu üzerinde yoğunlaşmış ve ibadetlerin taşkınlık olmadan yerine getirilmesini tavsiye etmiştir.¹¹⁴

Ahmed b. İdrîs ve Osmân el-Mirganî'de görülen Abdülazîz ed-Debbâğ'ın etkisindeki Tarikat-ı Muhammedîyye anlayışı Senûsî'de de tarikatın üzerine inşa edildiği temel anlayış olmuştur. Tarikatın silsileleri açıkça zikredilmiş olsa da Muhammed b. Ali es-Senûsî arada herhangi bir aracı olmadan Hz. Peygamber (s.a.v.)'le irtibat kurduğunu belirtmiştir. Senûsîlik'te müridin her halinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uyması ve onu daima salavatla anması tavsiye edilmiştir. Hatta Senûsî müridleri, uykuya dalarken Hz. Peygamber (s.a.v.)'i rüyalarında

¹¹⁰ Şükrü, *es-Senûsiyye Dînün ve Devletün*, s. 35,36.

¹¹¹ Özköse, *Fas'ta Tasavvufî Hayat*, s. 243.

¹¹² Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat: 2013, c. 1, sayı: 2, s. 19.

¹¹³ Kavas, *Senûsîvve Hareketinin Kurucusu Muhammed Bin Ali Es-Senûsî*, s. 168.

¹¹⁴ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 203.

görmeyi arzulamış, onu görmeden uyanmayı kendilerinde bir aciziyet olarak görmüşlerdir.¹¹⁵

Vahdet-i vücüt düşüncesi yerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bütünleşmeyi öngören Senûsî'nin tarikatta bu düşüncüyü yaymaya gayret ettiği görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bütünleşmek için, kişinin onu madden ve manen tefekkür etmesi, onun Sünnetine sıkıca bağlanması, ona saygı ve hürmette kusur etmemesi gerekmektedir. Daima onu anmalı ve salavatı dilinden düşürmemelidir. Bu düşünce yapısıyla Senûsî'nin Debbâğ'dan etkilendiği açıkça görülmektedir.¹¹⁶

İctihad konusunda da Debbâğ'ın düşünce yapısının etkisinde kalan Senûsî taklitten kaçınmayı öngörerek, icthad kapısının açık olduğunu belirtmektedir. Senûsî amelî sahada icma ve kıyası reddederek, içtihadı ciddi bir önem atfetmektedir. İctihatları her ne kadar ona bir müctehid görüntüsü verse de kendisi bir mezhep kurma iddiasında bulunmamıştır.¹¹⁷ İctihad kapısının kapalı olduğunun kabul edildiği veya imkânsız şartlara bağlandığı o dönemde Senûsî, icthadın her zaman mümkün ve kolay olduğunu, alanla ilgili nitelikli eserlerin okunması sûretiyle gerekli yeterliliğin elde edilebileceğini iddia etmiştir. Ona göre müctehidin usûl, cedel, hilaf ilmi ve istinbat metodlarını bilmesi, kendisini hatadan uzaklaştıracaktır. Ancak hakkında nassın bulunduğu bir meselede icthad etmek mümkün değildir. Allah, sadece bize gönderdiği vahye uymamızı emretmiş, başkasına uymaktan ve onun hakkında bilmediğimiz şeyleri söylemekten bizi men etmiştir. Rabbimizden bize vahiy olarak inen sadece Kur'ân ve onun açıklayıcısı olan Resulullah'ın sünnetidir.¹¹⁸

Muhammed b. Ali es-Senûsî'ye ait olduğu kesin olarak bilinen toplam on yedi eser vardır. Kendisine atfedilen eserlerinin sayısını tam olarak belirlemek ise mümkün değildir. Eserlerinden sekiz tanesi matbu, dokuz tanesi yazma olarak bulunmaktadır. Matbu olan eserler şu şekilde sıralanabilir: Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin Medine'ye gittiğinde kendisine sorulan icthad, taklid, hadisle amel ve fıkha dair bazı sorulara verdiği cevapları içeren *Kitâbü'l-mesâ'ili'l-Aşar / Buğyetü'l mekâsid fî hülâsâti'r-rasîd*; Senûsî'nin tasavvuf ve tarikatlar hakkındaki görüşlerini yansıtan ve intisap ettiğini söylediği kırk tarikatın evradını

¹¹⁵ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 207.

¹¹⁶ Martin, *Muslim Brotherhoods*, s. 103; Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 208.

¹¹⁷ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 258,259.

¹¹⁸ Ahmet İnanır, "İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî ve Muhammed b. Ali es-Senûsî Örneğinde Kuzey Afrika'da İctihad Hareketleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, sayı:1, Adana 2015, s. 167.

içeren *es-Selsebilü'l-muayyen fi't-tarîki'l-erba'in*; Hadis, Kitap ve Sünnet'le amel etmenin gerekliliği, ictihad ve taklid konusunun işlendiği dört bölümden meydana gelen *Îkâzü'l-vesenân fi'l-ameli bi'l-hadisi ve'l Ku'ân*; Hocalarından, onlardan okuduğu kitaplardan, tasavvuf ve tarikatlardan bahseden *el-Menhelü'r-rave'r-râik fi esânidi'l-ilmi ve usûli't-tarâik*; sahâbe ve tâbiînin hadise verdiği önemin ve mam Mâlik'in ilmi, faziletlerinin, Kitap ve Sünnet'e bağlılığının anlatıldığı *Risâletü mukaddimeti Muvattai'l-Îmâmi'l-Mâlik*; İdrîsî hânedanının Mağrib'de kurduğu devletler anlatıldığı *ed-Dürerü's-seniyye fi ahbari's-sülâleti'l-İdrisiyye*; *Risâletü'l-müselâti'l-aşara fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*; *Şifâü's-sadr bi-ârâi'l-mesâili'l-aşar*.

Yazma eserler ise şunlardır: Fihristü'l-kübrâ olarak da anılan *eş-Şümûsü'ş-şârşka fi esânidi şüyühine'l-meğâribe ve'l meşârika*; ilk eserin özeti de denilebilecek olan *el-Büdûrû's-safira fi'avâli'l-esânidi'l-fâhira*; Senûsî'nin okuduğu kitaplardan ve ders aldığı âlimlerden bahsettiği *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi evâli'l-eseriyye*; ders aldığı şeyhlerden bahsettiği *Sevâbiğu'L iyd bi merviyât-i Ebî Zeyd*; Manzum bir eser olan *Risâletü'n câmiatün fi akvâli's-süneni ve efâliha*; *Risâletün şâmiletün fi meseleti'l-kabz ve't taklid*; *Hidâyetü'l-vesîle fi etbai'sâhibi'l-vesîle*; *Tavâ'inü'l-esinne fi ta'ati ehli's-sünne*; *Risâletü's-sülûk*; *Şüzürü'z-zehab fi Mehdî muhakkiki'n-neseb*.

Sonuç

Mağrib tasavvuf tarihi açısından önemli bir isim olan Abdülazîz ed-Debbâğ hakkında özellikle Türkçe olarak yeterli akademik çalışmanın yapılmadığını söylemek mümkündür. Oysa Debbâğ, tasavvufî düşünce sistemiyle, Mağrib'in sosyo kültürel ve siyasi hayatına yön veren Ahmed b. Muhammed et-Ticânî, Ahmed b. İdrîs, Muhammed Osmân el-Mîrganî, Muhammed b. Ali es-Senûsî gibi isimleri etkileyen ana şahsiyetlerden birisidir.

Devrinin önde gelen evliyalarından olmasına rağmen hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Hayatı ve düşüncesi hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân veren tek kaynak müridi Ahmed b. Müârek tarafından hazırlanan ve Debbâğ'ın konuşmalarının, ona yöneltilen sorulara verdiği cevapların derlenmesinden meydana gelen *el-İbrîz* adlı eserdir.

Debbâğ diğer sûfiler üzerinde özellikle Tarikat-ı Muhammediyye ve ictihad hakkındaki görüşleriyle etkili olmuştur. O, kâmil mertebeye ulaşan sûfinin rüyada, yakaza halinde veya uyanıkken Rasûlullah (s.a.v.) ile görüşebileceğini belirtir. Bu düşünce sûfinin kurtuluşunu garanti olarak gösterdiği, onun fiillerinin

meşruiyetini temellendirdiği ve mezheplerin otoritelerini sarstığı için yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim Debbâğ kendisine fetih yapılan velinin hak ve sevabı, doğruyu ve yanlışı bilebileceğini, onun her hangi bir mezhebe bağlı kalmasının zorunlu olmadığını dile getirir. Hatta bütün mezhepler ortadan kalksa dahi, velinin Peygamber (s.a.v.) ile olan kesintisiz irtibatından dolayı şeriatı yeniden ihya etmeye güç yetirebileceğini savunur.

Mağrib coğrafyasının etkili tarikatlarından Ticâniyye, İdrisiyye, Senûsiyye, Mirgâniyye bu düşünce bağlamında tarikat yapılarını geliştirmişlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber evliyanın güç kaynağı ve yegâne önderi olmuştur. Rasûlullahla vefatından sonra da o hayattaymış gibi kurulan irtibat, tarikat düşüncelerini bütünüyle kaplamıştır. Ticâniyye tarikatının kurucusu Ahmed Ticânî, gördüğü bir rüya neticesinde Hz. Peygamber'in kendisine tarikatını kurmasını emrettiğini söylemiş ve kendisini Kutbu'l-Aktâb olarak nitelemiştir. İdrisiyye tarikatının kurucusu olan Ahmed b. İdrîs, bir hukukî hükmün netliği konusunda sorun yaşanırsa, kişinin "Allah ve Peygamber'e" yani Kur'ân ve sünnete başvurması gerektiğini, şayet bu kaynaklarda geçerli bir hukukî hüküm bulamazsa, bunun nedeninin o kimsenin takvasının eksikliğinden kaynaklandığını söylemiştir. Re'yi kullanmak, yani düşünme ve kıyâs yoluyla ictihadda bulunmak ona göre uygun değildir. Amed b. İdrîs'in müridi Muhammed Osmân el-Mîrganî, tarikatını Nûr-ı Muhammedî ve mehdî düşüncesi çerçevesinde inşa etmiştir. Senûsiyye tarikatı şeyhi Muhammed b. Ali es-Senûsî de Vahdet-i vücud düşüncesi yerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bütünleşmeyi öngörmüştür.

Bu düşünce yapılarının temeli olarak görülen Abdülazîz ed-Debbâğ Neo-Sufizm'in kurucusu olarak nitelenmiş, onun düşüncelerini ihtiva eden *el-İbrîz*'de neo-sufizm düşüncesinin ana kaynağı olarak saygı görmüştür.

Kaynakça

Abun Nasr, Jamil M., ve Kadir Özköse (trc.). *The Tijaniyya (Son Dönem Tasavvuf Akımlarından Ticâniyye ve Tekrûr Hareketi)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Akbak, Muhammed Yusuf. «Abdülazîz ed-Debbâğ'ın Hayatı ve El-İbrîz Adlı Eser Bağlamında Tasavvufî Görüşleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).» *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2017.

Azamat, Nihat. «Ahmed b. İdrîs.» *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1989: 92-94.

Baalbeki, Ruhi. *el-Mevrid*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1995.

- Berrâde, Ali Harâzîm. *Cevâhiru'l-Meânî ve Bulûğu'l-emânî fî Faid Sidî Ebi'l-Abbas et-Ticânî*. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 2018.
- Coşan, Mahmud Esad. www.mecmerkezi.org. tarih yok. www.mecmerkezi.org/WebTV/48/Sayfalar/128/Iletisim/Uye-Kayit.aspx (erişildi: Mart 21, 2020).
- Deccânî, Ahmed Sıdkı. *el-Hareketü's-Senûsiyye Neşhetuhu ve Numuvvuhu fî'l-Garnî't-Tasi'l-Aşer*. Beyrut: Dâru'l Benân, 1967.
- DİA. «Abdülaziz ed-Debbâğ.» *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1988: 188.
- Güven, Mustafa Salim. «Ebu'l-Hasan Şazili ve Şaziliyye.» *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 1999: 432.
- Göksoy, İsmail Hakkı, *İslam Tarihi Gezi Notları (Endülüs, Kıbrıs, Balkanlar, Fas, İran, Hindistan, Özbekistan ve Kudüs)*. İstanbul: Hiperyayın, 2019).
- Harekât, İbrahim. «Mağrib.» *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2006: 314-318.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri. *Cemheretü'l-Luga*. Beyrut: Daru'l-İlm'il-Melayin, 1987.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- Kara, İsmail. «René Guénon'un Eserleri ve Fikirleri Üzerine Mustafa Tahralı ile Bir Konuşma.» *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (Prof. Dr. Mustafa Tahralı'ya Armağan)*, 2010: 93-105.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Karrâr, Ali Salih. *Sufi Brotherhoods in the Sudan*. London: C.Hurst&Company, 1992.
- Kavas, Ahmet. «Senûsiyye Hareketinin Kurucusu Muhammed Bin Ali es-Senûsi (ö. 1859).» *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri içinde*, yazar Muhammed Tandoğan ve Ahmet Kavas, 159-171. İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019.
- Martin, Bradford G. *Muslim Brodherhoods in Nineteenth Century Africa*. London: Cambridge University Press, tarih yok.
- Mübarek, Ahmed b. *el-İbrîz min Kelâmi Seyyidi Abdülzîz ed-Debbâğ*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Nebhani, Kadı Ebû'l-Mehasin Yusuf b. İsmail b. Yusuf Şafii. *Câmiu keramati'l-evliya*. Hindistan: Markaz-e ahl-e Sunnat Barkat-e Raza, 2001.
- Özel, Ahmet Murat. «Şazeliyye.» *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2010: 387-390.
- Özköse, Kadir. *Fas'ta Tasavvufî Hayat*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019.

- . *Libya'da Tasavvufî Hayat (Senûsiyye Tarikatı)*. Konya: Ensar Yayıncılık, 2008.
- . *Mağrib'de Tasavvuf*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir. «Muhammed b. Ali es-Senûsî.» *Doğu'dan Batıya Düşüncenin Serüveni* içinde, yazar Eyüp Bekiryazıcı, 443-464. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Özköse, Kadir. «Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler.» *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013: 11-39.
- Radtke, Bernd. «Sufism in the 18th Century: An Attempt at a Provisional Appraisal.» *Die Welt Des Islams*, 1996: 326-364.
- Radtke, Bernd, ve Huriye Martı (çev.). «İctihad ve Neo-Sufizm.» *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009: 253-271.
- Radtke, Bernd, ve Ramazan Muslu (trc.). «Sufism in the 18th Century: an attempt a provisional appraisal (18. Yüzyılda Tasavvuf Geçici Bir Değerlendirme Denemesi.)» *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005: 377-414.
- Radtke, Bernd, ve Yusuf Öztel (çev.). «Neo-Sufizm Eleştirisi.» *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009: 361-371.
- Şahinoğlu, M. Nazif. «Abdülaziz Ed-Debbağ ve Bazı Tasavvufî Görüşlerine Bir Bakış.» *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* , 1989: 101-106.
- Şükrü, Muhammed Fuâd. *es-Senûsiyye Dînün ve Devletün* . Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1948.
- Yerinde, Adem. «Muhammed Osman el-Mirganî (Sufi Kişiliği ve Tefsirciliği).» *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008: 1-46.
- Yerinde, Adem. «Muhammed Osman Mirganî.» *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2005: 152-154.
- Yıldırım, Celâl. *el-İbrîz, Şeriat-Tarikat-Marifet-Hakikat*. İstanbul: Demir Kitabevi, 2014.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Zebidi, Muhammed Murteza. *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*. Daru'l Hidaye, tarih yok.